

Грищенко В.Л.

ХРИСТИЯНСЬКИЙ МОРАЛЬНИЙ ІДЕАЛ В ЕТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В.ЕКЗЕМПЛЯРСЬКОГО

У статті проаналізовано стрижневу для творчості духовно-академічного мислителя кінця XIX- початку XX століття В.Екземплярського проблему християнського морального ідеалу, сутність якого становить ствердження нормативного значення моральних заповітів Христа в житті особи і соціуму.

В умовах соціальної та політичної кризи, масової деморалізації й знецінення гуманістичних цінностей, християнська етика, що має у своїй основі не раціональну людську, а трансцендентальну істину, заслуговує на особливу увагу і вивчення. Людина - істота релігійна (С.Булгаков) і, внаслідок фундаментальної протилежності матеріального і духовного начал, недосконала. Розуміння нею природної вкоріненості у непевний світ, як істоти скінченної, і, водночас, відмінності від нього, як істоти духовної, створює для людини проблему пошуку основних засад буття, сенсу життя і морального вибору. Етичні настанови допомагають людині подолати егоїстичну замкненість "буття у собі і для себе" і відкритись "буттю для іншого", спрямувати своє пізнання до безмежного абсолютного, реалізувати себе як істота духовна.

У строгому смислі, християнська етика являє собою моральну філософію, що спирається на духовний досвід християнства. В понятійному апараті християнської моральної доктрини існує низка як філософських (добро, зло, справедливість, щастя, свобода, ідеал, обов'язок, почуття, свідомість та ін.), так і богословських (гріх, спасіння, спокутна жертва, молитва, таїнство та ін.) категорій, причому значна їх частина належить не тільки до християнської етики, а й етичних доктрин іншої світоглядної спрямованості. Саме цією обставиною, на наш погляд, зумовлена складність у відокремленні релігійної моральної філософії від морального богослов'я. Адже філософські пошуки у напрямку обґрунтування норм і цінностей християнської моральності часто густо набирали богословського оформлення, водночас моральне богослов'я насичувалось філософським змістом і значенням. Особливо

це стосується духовно-академічних мислителів, чиє філософування і богословствування складають неподільне ціле.

Цілком зрозуміло, що етичні пошуки духовно-академічних мислителів ґрунтувались на вихідних постулатах християнського віровчення і мали яскраво виражений релігійний характер. Не становили винятку і київські фахівці, перейняті справою розбудови християнської етики. Досить згадати у зв'язку з цим Назарія Фаворова (1820-1897), переконаного в тому, що "умовою зростання моралі є зростання релігійних понять, але аж ніяк не відчуження від будь-якої віри" [1]. Твердження Н.Фаворова: "Невіра - могила моралі" [2] звучить майже афористично. Цілковито поділяв такий погляд і Маркелін Олесницький (1848-1905), на думку якого "історія і досвід показують, що без релігії, без віри в істинного Бога мораль віддалена від свого ідеалу, від самовідданої діяльності із широї Любові" [3]. Як бачимо, духовно-академічні мислителі не визнають моралі, позбавленої релігійного підґрунтя. Водночас у розумінні останніх і догматика набуває своєї осмисленості лише за умови морального виправдання.

Ствердження священності християнських законів етики і догматики, зрозумілих як "дух і життя", стало сенсом наукової, викладацької і релігійно-громадської діяльності Василя Екземплярського, все творче життя якого було присвячене розбудові християнського морального вчення. Слова з Псалмів: "А я люблю заповіді Твої... Всі веління Твої, всі визнаю справедливими... Одкровення Твої, які Ти заповів, - правда і досконала істина..." (Пс. 118, 127-138), які В.Екземплярський вибрав епіграфом для кількох своїх праць, щонайкра-

ще характеризують життєве і творче кредо мислителя.

Як стрижень моральної доктрини християнства і осереддя моральної свідомості християнина В.Екземплярський розглядав ідеал безмежного морального удосконалення: "Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний" (Мт. 5:48). Шлях до моральної досконалості і зміст християнського морального ідеалу мислитель вбачав у відданості моральним заповідям, вираженим у дев'яти заповідях блаженства - Нагірній проповіді (Мт. 5:3 - 12)

Визнаючи моральні заповіді Нагірної проповіді ідеалом безмежного релігійного вдосконалення, що наголошують на особливому духовному вимірі моральної поведінки (адже людина не лише дією чи словом, а й внутрішньо повинна бути праведною), В.Екземплярський розглядав новозавітні моральні настанови як такі, що доповнюють і поглиблюють моральний закон, зафіксований у десяти заповідях Старого Заповіту - Декалозі, почутому на горі Синай пророком Мойсеєм (Вих. 20:2 - 17).

Слід зазначити, що у своєму розгляді морально-етичних відносин у межах християнського світосприйняття В. Екземплярський дотримувався традиційної для богословської літератури схеми аналізу трьох видів моральних відношень - до Бога, до інших людей і до самого себе [4]. Як ключову він вшановував заповідь любові до Бога і ближнього: "Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе. На двох: оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять" (Мт. 22:37 - 40). Втім питання, що особливо хвилювало В. Екземплярського, полягало передусім у тому, як здійснюється ця заповідь у реальному житті людини і світі, яким є шлях, що веде до здійснення християнського морального ідеалу на землі.

Складність цього питання добре усвідомлювало чимало християнських мислителів. Спроби розв'язання проблеми розбіжності християнського ідеалу та реального життя, пошуки "балансу" між євангельськими вимогами і вочевидь недосконалою існуючою дійсністю супроводжували всю історію християнської церкви.

Так, упродовж перших трьох століть християнська церква не лише декларувала, а й прагнула максимального дотримання, в умовах язичницького суспільства, абсолютних, аскетичних вимог християнської моральності. В перші століття християнства церковні авторитети вбачали шлях примирення ідеалу з життям у постійному вдосконаленні останнього, прагнучи його життєвого втілення в усій цноті та святості. Як один із шляхів наближення земного життя до морального ідеалу розглядалось дотримання так званої спокутувальної дисципліни - низки покайних, у тому числі публічних, ритуалів [5]. Аморальна поведінка окремих членів церкви, як кліриків, так і мирян, засуджувалась прилюдно, а за такі вчинки, як ідолопоклонство, вбивство та перелюб, що проголошувались смертними гріхами, відлучали від церкви.

Однак після офіційного визнання християнства (IV ст.) державною релігією і збільшення чисельності християнських громад, морально-етичні стандарти особи і суспільства почали поступово знижуватись. Як і раніше, християнський моральний ідеал визнавався святим та істинним, однак вимога досконалості вже не торкалась усіх членів християнської громади: "зразком поступово стало життя лише окремих її членів - мучеників, подвижників, ченців-аскетів, яких і проголошували святими" [6].

У релігійно-філософському відродженні Росії на зламі століть проблема життєвості моральних принципів християнства набула особливої загостреності. Проблема відношення християнства до світу, культури, суспільства і особи стала провідною у російській християнській думці від О.М.Бухарева (арх. Феодор) [7] до В.Соловйова, М.Бердяєва і М.Федорова. У творах релігійних філософів яскравого втілення набула така риса російського духу як "богошукання", причому не стільки в значенні теоретичного богослов'я, скільки в значенні шукання Божої правди і Божого царства. Приводів замислитись над питаннями християнського морального ідеалу було більш ніж достатньо, адже ніколи ще застарілі болячки імперської Росії не відкривались з такою силою, як у передреволюційне десятиліття. "Падає релігійність і вище здійснюються декорації, згасає горіння душ і яскравіше блищать позолота і електричні лю-

стри" [8], - так описував духовну і моральну кризу тогочасної Росії сучасник Василя Екземплярського священник Олександр Єльчанинов. Головною проблемою стала різюча невідповідність між Христовим вченням, визнаним як святе й істинне, і життям особи та суспільства.

Значна частина російських богословів обрала компромісний шлях примирення Євангелія з життям. Вони визнавали безмежну досконалість і святість християнського ідеалу, однак долали безодню між цим ідеалом та життям шляхом зведення небесного до земного, виправдовуючи дійсність таким чином, аби остання не тільки не суперечила б духу євангельського вчення, а й впливала з нього [9].

Абсолютні євангельські настанови в богословській думці тієї доби умовно були поділені на "обов'язкові" (дотримуватися яких вимагав загальнохристиянський обов'язок) та "бажані", що їх могли виконувати лише "досконалі або такі, що прагнуть досконалості" [10]. Особливого пристосування до практичних потреб часу зазнали заповіді про любов до ворогів (Мт. 5:44), чистоту помислів (Мт. 5:28), цілковиту сумирність, (Мт. 5:39), досконалу милостиню (Мт. 5:8), добровільну бідність (Мт. 5:7). У проповідях служителів церкви не тільки знімалась внутрішня духовна настанова морального ідеалу "не бажати й в думках", а й брався під сумнів самий моральний закон, адже якщо не можна знищити існування в світі морального зла і смерті, то даремно мріяти про вилучення з нього страждання, бідності й усіх інших негараздів. Майнова та соціальна нерівність між людьми пояснювалась гріховними потягами людини до багатства і влади, які, однак, не засуджувались, а виправдовувались усілякими засобами, в тому числі й посиланнями на євангельські тексти. Рядки з Писання: "Хіба те, що ти мав, не твоє все було, а продане не в твоїй владі було?" (Дії. 5:4) та "Усяке добре давання та дар досконалий походить згори від Отця світил, що в Нього нема переміни чи тіні відміни" (Як. 1:17) стали підґрунтям для своєрідного витлумачення. Так, М.О.Олесницький, посилаючись на згадані євангельські тексти, наполягав на необхідності бути розбірливим у подаванні милостині згідно з розмірами майна того, хто вчиняє милостиню [11], а са-

мим власникам маєтків не тільки не забороняв жити у розкоші, а й дозволяв примножувати майно, віддавати гроші на відсотки [12]. Подібні заклики "примножувати і зберігати багатство" висловлював превелебний Феофан Затворник [13], стверджуючи, що "володіння багатством є Божий досконалий дар людині" [14].

Подібні спроби богословських перетлумачень євангельських текстів з метою виправдання соціальних проблем сучасності В.Екземплярський вважав пустопорожніми як у богословському, так і в морально-етичному відношенні. Думки опонентів "по духу" В.Екземплярський називає принципово неправильними і нехристиянськими, такими, що не тільки "ігнорують вчення церковних авторитетів і перекичують істинний смисл вчення Слова Божого" [15], а й заслуговують морального засудження, бо "образ Христа Спасителя роблять співучасником і співзахисником людської недосконалості і життєвої неправди" [16]. Справжній богослов, на думку мислителя, повинен шанувати святість євангельського вчення, а не викривляти його на догоду віянням та сильним світу цього [17]. Всім "захисникам неправди життя" В.Екземплярський не стомлювався нагадувати: "Шляхи ваші не суть шляхи істинних служителів Церкви", адже хай "у такий спосіб можна заспокоювати свою совість та совість інших, точніше присипляти її, але навряд чи це завдання гідне богослов'я" [18]. Християнська етика, переконаний мислитель, має поставити питання співвідношення Євангелія й життя людини і суспільства своєю стрижневою проблемою та оцінювати останнє з позиції досконалого морального ідеалу, причому "нормальним, або святим повинно визнаватись в християнській науці лише те, що цілком суголосно ідеальним євангельським вимогам" [19]. Стверджуючи неунікність дотримання моральних заповітів як керівних правил життя людини і суспільства, усі без винятку євангельські етичні настанови київський професор визнає єдино можливими й обов'язковими нормами загальнохристиянського життя.

В.Екземплярський добре усвідомлює величезну відстань між висотою морального євангельського ідеалу і реальним життям, але з того, що ідеал завжди вищий за життя, він висновує лише про те, що життя повинно

невпинно і послідовно наближатись до ідеалу. Важливою видається переконаність мислителя у тому, що євангельський моральний ідеал є запорукою вдосконалення, якого має прагнути кожен християнин [20]. Відчуваючи в собі відблиск абсолютної досконалості, моральна істота прагне підвестись над земною буденністю, вона шукає зв'язок з Богом як світовою гармонією, і, відновивши в глибині душі "втрачений рай", знаходить смисл буття. Однак В. Екземплярський свідомий того, що моральне вдосконалення і прагнення досконалості завжди спрямоване у безмежність, тоді як за умови цілковитого здійснення ідеалу припинилося б саме життя.

Джерелом викладених ідей В.Екземплярського є, безумовно, патристична спадщина, передусім творчість Іоана Златоуста, якого мислитель називає своїм духовним Вчителем. Етичний максималізм В. Екземплярського сягає своїм корінням безкомпромісності суджень і аскетизму думки перших вчителів церкви, які сповідували і наполягали на буквальному виконанні моральних заповітів як єдино можливого життєвого шляху християнина. Як і отці церкви, В.Екземплярський опорою морального ідеалу вважав догматичне підґрунтя, визнаючи істини віри істинами самого життя.

Ми не знаходимо у мислителя догматично-богословських побудов з цього питання, адже розв'язуючи його він виступає радше релігійним філософом. Однак етичний максималізм творчості В.Екземплярського має догматичне забарвлення.

Всі, без перебільшення, праці мислителя проникнуті життєвим і натхненним образом Христа, його вченням про життя за вірою. В розумінні В.Екземплярського, істинність віри засвідчується "правдивим життям" і закріплюється релігійними догматами. У праведному житті істинних християн мислитель знаходить запоруку навернення до християнської віри, духовний приклад для невірних.

Звідси стають зрозумілими великий інтерес і пошана В.Екземплярського до християнського подвижництва [21]. Вивчення життєвого досвіду і творчості подвижників, що самозречено служили християнству, словом і ділом стверджували життєвість християнського вчення становило, як ми вже зазначали раніше, одну з наскрізних тем у працях мислителя. Перед кожним, до кого звертається

він у роздумах про сутність християнського подвижництва, - чи то отець церкви, чи то російський письменник, - поставала одна й та сама ділема, яку розв'язує щодня будь-яка людина: служіння ближньому, або боротьба за існування; любов, або егоїзм; Бог, чи мамона. Втім, на відміну від інших, шлях до розв'язання цієї ділеми подвижники накреслиють не лише словом, а й усім своїм життям і, навіть, смертю.

Найяскравішою і водночас найтрагічнішою постаттю серед християнських подвижників В.Екземплярський вважав Іоана Златоуста, чиє життя припадає на другу половину IV - початок V ст.

Іоан Златоуст завжди залишався у християнській свідомості одним з найшанованіших учителів церкви, смисл учительства якого полягав у піднесенні моральності "уявно оцерковленого життя" [22].

Для В.Екземплярського особливо близьким було принципове твердження Іоана Златоуста про рівність як мирянина, так і ченця перед універсальними вимогами християнської етики. Обидва мислителі вважали, що всім без винятку людям належить підноситись на одну й ту саму висоту. В поверненні обличчям до світу з метою ствердження християнського морального ідеалу в повсякденному житті В.Екземплярський, як і багато інших християнських мислителів, вбачав особливість Іоана Златоуста і його безсмертну заслугу перед церквою.

Видається, що саме пошуком переконливих свідчень можливості залишатись, за умов сучасності, моральною людиною продиктовано значною мірою звернення В.Екземплярського до аналізу релігійної публіцистики Л.Толстого. В ідеях великого російського письменника і подвижника, який вбачав у здійсненні заповідей Христових закон істинної свободи і радості для людини, київський професор знаходить пряме продовження слова і діла Іоана Златоуста. Л.Толстой, у сприйнятті В.Екземплярського, є "живий докір християнському побуту та заклик до християнської совісті" [23], людина, що мужньо взяла обов'язок довести, що заповіді християнства "є не.мрією чи пустою порожнім гаслом", а всезагальними нормами поведінки, що й сьогодні залишаються "джерелом світла і шляхом вдосконалення" [24].

Л.Толстой, на думку В.Екземплярського, особливо гостро відчув духовні вади і моральну недосконалість самодержавного суспільства, в якому замість живого духу віри панує формально-обрядове православ'я. Він шукав у церковному вченні прояснення головних християнських істин, але, кажучи його словами, замість "дороги життя, що торувалася б християнськими істинами", знайшов у церкві "правила життя" [25], якими виправдовувалось людське зло, тоді як "вчення Христа про сумирність, незасуджуваність, прощення образ і любов на словах підносилося" [26]. Відтак перед мислителем, так само як перед справжніми подвижниками, постала ділема: жити як всі, або ж чинити згідно з євангельським вченням, приєднавшись до тих небагатьох, хто "зрозумів вчення Христа і повірив у нього, ...серед таких, що не розуміють і не виконують його" [27].

На думку В.Екземплярського, позиція Л.Толстого цілковито суперечила нормам сучасного державницького богослов'я, втім у головному питанні - життєствердження християнської етики - цілком збігалась із святоотчим вченням, зокрема, із поглядами Іоана Златоуста. Відлучений від церкви письменник так само, як і отець церкви, в розумінні В.Екземплярського, були перейняті одним і тим самим питанням - питанням про життя згідно з християнською вірою.

Така позиція, як бачимо, цілком збігається з думками В.Екземплярського, для якого християнське вчення є "єдиним вченням, спроможним керувати людством", а християнський моральний ідеал є тим керманичем, що повинен зберігатись в усій чистоті [28]. Інша річ, що для В.Екземплярського була цілком очевидна хибність переконання Л.Толстого у своєму, буцімто новаторському щодо

церковного, розумінні Євангелія і життя. Паралель, проведена між Л.Толстим та І.Златоустом - переконливе цьому свідчення.

Наполягаючи на великій реформаторській силі християнства, що подарувало світові розуміння абсолютної цінності духовно-морального життя, і вступило силою любові, самозречення, безкорисного служіння ближньому в боротьбу з насильством та жорстокістю, В.Екземплярський не сумнівався у тому, що реформуючий вплив християнства ще мало заторкнув глибини людських стосунків, де продовжують панувати обезбожене моральне самозаспокоєння і поганські звички до обману, насильства і нищення як щодо свого народу, так і щодо іншого [29]. В.Екземплярський не має ілюзій стосовно цілковитого збігу християнського ідеалу та дійсності, але саме прагнення до ідеалу він вважає за необхідну умову морального розвитку. Кожний вчинок, з його точки зору, вимагає відповідальності перед трансцендентною моральністю, бодай нездійсненою в історії, але існуючою як вища реальність. Розглядаючи життя і моральність людини у смисловій єдності, київський мислитель наполягає на моральному обов'язку співвіднесення кожного вчинку і помислу зі світом вищих цінностей. Релігійна напруженість між скінченим і вічним, життям та ідеалом має ставати, на його думку, рушієм внутрішнього оновлення, позаяк абсолютне добро і благо будуть витіснені скороминучими цінностями. Отож, завдання мислителя-християнина, переконував В.Екземплярський, полягає у тому, аби пробуджувати кожен конкретну людину до внутрішньої перебудови і Преображення душі та розуму сьйвом вічної істини, підносити реальне життя до універсальних принципів християнської етики.

1. Фаворов И.О. О христианской нравственности (Из чтений по закону Божьему слушательницам высших женских курсов в Киеве) // Труды Киевской духовной академии. - 1879. - № 10. - С. 191-226; № 12. - С. 207.

2. Там само. - С. 207.

3. Олесницький М. Из системы Нравственного богословия. Введение в науку // Труды Киевской духовной академии. - 1888. - № 2. - С. 185.

4. За такою схемою були побудовані усі російські підручники з морального богослов'я: перший розділ роз-

глядав відносини людини та Бога, наступні увиразнювали ставлення людини до самої себе та оточуючих, у тому числі суспільства та держави.

5. Головащенко СІ. Історія християнства: Курс лекцій; Навч. посібник. - К.: Либідь, 1999. - С 91.

6. Там само. - С 93.

7; Професор Московської і Казанської духовної академії за ліберальні погляди був засланий до одного з віддалених монастирів Росії. Автор багатьох книг, серед яких "Про православ'я у відношенні до сучасності" (1869) та "Про сучасні духовні запити думки і життя" (1865).

8. *Ельчанинов А.* Записки. - К.: Дух і Літера, 1999. - С. 97.
9. *Экземплярский В.И.* Прощальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям. - К., 1912. - С. 12-13.
10. *Экземплярский В.И.* Учение древней Церкви о собственности и милостыне. - К., 1910. - С. 66.
11. *Олесницкий М.* Из системы христианского нравоучения. - К., 1896. - С. 412.
12. Там само. - С. 409 - 412.
13. Превелебний *Феофан Затворник*, в миру *Говоров Георгій Васильович* (1815-1894) випускник Київської духовної академії, з 1857 року ректор СПб. Духовної академії.
14. *Феофан арх.* Начертание христианского нравоучения. - М., 1891. - С. 470.
15. *Экземплярский В.И.* Учение древней Церкви о собственности и милостыне. - К., 1910. - С. 6.
16. Там само. - С. 7.
17. Там само.
18. *Экземплярский В.И.* Прощальное слово профессора нравственного богословия к своим бывшим слушателям. - К., 1912. - С. 15.
19. Там само. - С. 14.
20. Там само. - С. 6-7.
21. Певною мірою, подвижництво і цілковите самозречення обов'язково заповідано всім християнам: "Коли хоче хто йти вслід за Мною, хай зречеться самого себе, і хай візьме свого хреста та й за Мною йде" (Мр. 8:34).
22. *Флоровский Г.В.* Восточные Отцы IV-VIII веков: В 2 т. - Свято-Троїцька Сергієва лавра, 1999. - Т. 1. - С. 204.
23. *Экземплярский В.И.* Гр.Л.Н.Толстой и св.Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей христовых // *Экземплярский В.* За что меня осудили? - К., 1912. - С. 60.
24. Там само. - С. 29.
25. *Толстой Л.Н.* В чем моя вера // *Поли. собр. соч.* Т. 23. - М.: Гослитиздат, 1957. - С. 308.
26. Там само. - С. 308.
27. Там само. - С. 401.
28. *Экземплярский В.И.* Гр.Л.Н.Толстой и св.Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей христовых // *Экземплярский В.* За что меня осудили? - К., 1912. - С. 26.
29. *Экземплярский В.И.* К вопросу об отношении нравственности к политике (нравственные нормы жизни и международные отношения) // *Труды Киевской духовной академии.* - 1905.- Ч. 1. - № 11. - С. 307.

Victoria Gryshchenko

THE MAIN DIRECTIONS OF THE RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL WORKS OF V.EKZEMPLIARSKY

This article is a short review of the works of a representative of the Kyiv theological academic tradition V.Ekzemplarsky. The article depicts the range of topics and issues in the religious and philosophic works of the thinker.